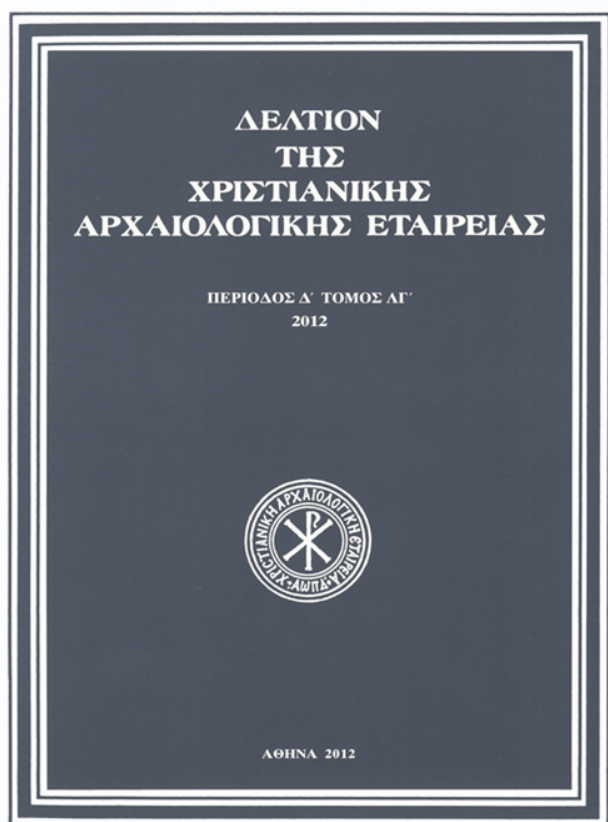

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 33 (2012)

Δελτίον ΧΑΕ 33 (2012), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημήτρη Κωνστάντιου (1950-2010)

Νέα στοιχεία από την ανασκαφή στη θέση Αγία Τριάδα Δραμεσιών Ιωαννίνων

Αργυρώ ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΔΗ

doi: [10.12681/dchae.1235](https://doi.org/10.12681/dchae.1235)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΔΗ Α. (2014). Νέα στοιχεία από την ανασκαφή στη θέση Αγία Τριάδα Δραμεσιών Ιωαννίνων. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 33, 67–80. <https://doi.org/10.12681/dchae.1235>

Αργυρώ Καραμπερίδη

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ ΔΡΑΜΕΣΙΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ*

Ανασκαφική έρευνα στη θέση Αγ. Τριάδα Δραμεσιών αποκάλυψε μικρή λουτρική εγκατάσταση με τη συνήθη τριμερή διαίρεση (*frigidarium*, *tepidarium*, *caldarium*). Προσθήκη αποτελεί η ανατολική αίθουσα του *caldarium*. Σε μεταγενέστερη φάση λειτουργίας του λουτρού τοιχίστηκαν τα ανοίγματα επικοινωνίας στο επίπεδο των υποκαύστων του *tepidarium* και αχρηστεύτηκε το *prae-furnium* του χώρου. Δύο χάλκινοι φόλλις του 4ου αιώνα εντοπίστηκαν στον βοηθητικό χώρο του *caldarium*. Στην ίδια χρονική περίοδο παραπέμπει η παρουσία ατομικών λουτήρων και ο πολλαπλασιασμός των κρύων χώρων. Μικρό τμήμα ενός εκτεταμένου οικιστικού συνόλου, αδιευκρίνιστου προς το παρόν χαρακτήρα, ανασκάφηκε δυτικά του λουτρού.

Excavations in the area of Agia Triada, near the village Dramesioi in Epirus, uncovered a small bathhouse with the standard three-part division (frigidarium, tepidarium, caldarium). The eastern hall of the caldarium was a later addition. Even later, the openings of the tepidarium hypocaust were walled and its praefurnium was put out of use. Two 4th century copper follis were found in the service area of the caldarium. A similar chronology is suggested by the existence of basins for individual bathing and by the multiplication of the cold areas. A small part of an extended residential complex, of not yet defined use, was excavated west of the bath-house.

Οι Δραμεσιοί Ιωαννίνων βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τον αρχαιολογικό χώρο της Δωδώνης, περί τα 2,5 χλμ. από το αρχαίο ιερό. Στην ευρύτερη περιοχή του οικισμού εντοπίστηκαν το 1979 οικιστικά λείψανα στις θέσεις Άγιος Λάζαρος και Αγία Τριάδα, ενώ στο νεώτερο εξωκκλήσι του Αγίου Παντελεήμονα καταγράφηκαν εντοιχισμένα τμήματα παλαιοχριστιανικών πεσσίσκων. Στις θέσεις Άγιος Λάζαρος και Αγία Τριάδα διεξήχθη σύντομη ανασκαφική έρευνα¹.

Είκοσι χρόνια αργότερα και με αφορμή τη χάραξη της σύγχρονης Εγνατίας Οδού, η οποία είχε αρχικά οριστεί ακριβώς δίπλα στο εξωκκλήσι της Αγίας Τριάδας, έγιναν στο χώρο ανασκαφικές και στη συνέχεια στερεωτικές εργασίες, σε δύο σύντομες χρονικά περιόδους, το 1999 και το 2001, προκειμένου να διαπιστωθεί η ταυτότητα, η σημασία και η έκταση των παλαιότερα εντοπιζόμενων λειψάνων².

Η παλαιότερη έρευνα είχε φέρει στο φως αψίδα, με νό-

Λέξεις κλειδιά

Υστερορωμαϊκή παλαιοχριστιανική περίοδος, Ήπειρος, Δραμεσιοί, Λουτρό.

Keywords

Late Roman, Early Christian period, Epirus, Dramesioi, Bath house.

* Το άρθρο αυτό παρουσιάζει τα αποτελέσματα της ανασκαφής που διεξήχθη στην θέση Αγία Τριάδα Δραμεσιών, το 1999 και το 2001, με χρηματοδότηση της Εγνατίας Οδού Α.Ε. Οι πρώτες ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή είχαν γίνει το 1979 και τα αποτελέσματά τους περιλήφθηκαν στο βασικό για την αρχαιολογία της περιοχής άρθρο: Δ. Κωνσταντίου, «Επιφανειακές και σκαφικές έρευνες στη ΒΔ Ελλάδα», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 26 (1984), 117

145. Η μελέτη αυτή αφιερώνεται στη μνήμη του Δημήτρη Κωνσταντίνου, ελάχιστος φόρος τιμής από τους νεώτερους συναδέλφους του στην 8^η ΕΒΑ, αναφορά στους χώρους της ΒΔ Ελλάδας που υπηρέτησε και αγάπησε.

¹ Ε. Χαλκιά και Δ. Κωνσταντίου, *ΑΔ* 34 (1979), Β1 Χρονικά, 260-261. Κωνσταντίου, ό.π.

² Στις ανασκαφικές έρευνες συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Μ. Νού

τιο προσανατολισμό, καθώς και τμήματα ευθύγραμμων παράλληλων τοίχων. Η νεώτερη ανασκαφή ολοκλήρωσε την αποκάλυψη ενός μικρού λουτρού, ενός βαλανείου³, στο οποίο ανήκε η αψίδα, καθώς και τμήμα ενός ευρύτερου οικιστικού συνόλου, στα δυτικά-βορειοδυτικά του λουτρού (Εικ. 1).

Το λουτρό, με μέγιστες διαστάσεις 14×6,5 μ., έχει έκταση γύρω στα 90 τ.μ. (Εικ. 2). Το κτήριο, κάτω από μικρό στρώμα επιχώσεων, σχεδόν επιφανειακά, διατηρείται σε πολύ χαμηλό ύψος, στο επίπεδο των υποκαύστων και του δαπέδου. Η τοιχοδομία του αποτελείται από καλά δουλεμένους ασβεστόλιθους, τοποθετημένους εν σειρά με ισχυρό κονίαμα. Ζώνες αμιγούς πλινθοδομής διακρίνονται στα νοτιότερα τμήματά του.

Στο λουτρό των Δραμεσιών αναγνωρίζονται μόνο οι απολύτως απαραίτητοι λειτουργικοί χώροι, οι οποίοι διατάσσονται εν σειρά, σύμφωνα με τον απλούστερο και πιο διαδεδομένο αρχιτεκτονικό τύπο⁴. Χωρίζεται σε τρία κύρια μέρη σύμφωνα με τη βασική διαίρεση των λουτρικών εγκαταστάσεων, ενώ δεν διαπιστώθηκε η ύπαρξη αποδυτηρίου⁵.

Η είσοδος του κτηρίου πρέπει να βρισκόταν στον βορειότερο χώρο, όπου, όπως συμβαίνει στις περισσότερες περιπτώσεις, τοποθετείται το *frigidarium*⁶ (Εικ. 3). Πρόκειται για ορθογώνια αίθουσα (διαστάσεις: 3,10×3,90 μ.), το δάπεδο της οποίας το αποτελούσαν μεγάλες λευκές ασβεστολιθικές πλάκες, που διατηρήθηκαν μερικώς στη νοτιοανατολική γωνία. Στη νοτιοδυτική γωνία

ανασκάφηκε πεταλόσχημη κατασκευή από πλίνθους (διάμετρος: 1,10 μ.), η οποία εδραζόταν χαμηλότερα από το επίπεδο του δαπέδου, και θα πρέπει να ταυτιστεί με ατομικό λουτήρα (*πύελο*) (Εικ. 3-4). Το δάπεδο του λουτήρα αποτελούσαν ασβεστολιθικές πλάκες. Στη βορειοανατολική γωνία του αποκαλύφθηκε πήλινος αγωγός αποχέτευσης, που συνδεόταν με αγωγό κατασκευασμένο από λιθόπλακες, ο οποίος διέσχιζε τον χώρο του *frigidarium*, κάτω από το σήμερα χαμένο δάπεδο. Ο αγωγός αυτός επικοινωνούσε με ευρύτερο αποχετευτικό σύστημα, τμήμα του οποίου εντοπίστηκε, στα βόρεια και δυτικά του λουτρού. Αν και ο χώρος του *frigidarium* δεν διέθετε υπερυψωμένο δάπεδο, σύμφωνα με το σύστημα των υποκαύστων⁷, στο νότιο τοίχο του, κάτω από το επίπεδο του δαπέδου και δίπλα ακριβώς στο λουτήρα, υπάρχει μικρό άνοιγμα, πλάτους 0,50 μ., που επέτρεπε την επικοινωνία με το γειτονικό, θερμαινόμενο χώρο των υποκαύστων του *tepidarium*, προφανώς με σκοπό να θερμαίνεται ως ένα βαθμό το νερό του λουτήρα⁸.

Στα ανατολικά του *frigidarium* ανοίγονται δύο μικρότεροι ορθογώνιοι χώροι, με διαστάσεις 1,60×1,20 μ. ο βόρειος και 1,80×1,40 μ. ο νότιος (Εικ. 3). Στον βορειότερο έχει σωθεί το δάπεδο από δύο μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες, χαμηλότερα από το επίπεδο του δαπέδου του *frigidarium*, ενώ ίχνη ισχυρού υδραυλικού κονιάματος, τόσο στους πλάγιους τοίχους, όσο και στο δάπεδο του χώρου, φανερώνει ότι πρόκειται για δεξαμενή ή, το πι-

τσου, Χ. Τριανταφύλλου και Α. Καραθανάσης. Η αποτύπωση της ανασκαφής έγινε από την αρχιτέκτονα Ι. Πιτούλη Möbius. Σε όλους οφείλονται ευχαριστίες. Τα αποτελέσματα της ανασκαφής παρουσιάστηκαν συνοπτικά από την υπογράφουσα σε διάλεξη στο Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων (Α. Καραμπενίδη και Ν. Βασιλικού, «Δύο παλαιοχριστιανικές θέσεις της Ηπείρου στον άξονα της Εγνατίας Οδού», ΙΔ΄ Κύκλος Διαλέξεων των Φίλων του Βυζαντινού Μουσείου Ιωαννίνων, 24.11.2003) και από την Φ. Κεφαλλωνίτου, «Η αρχαιολογική έρευνα στον άξονα της Εγνατίας Οδού», Αρχαιολογικές έρευνες και μεγάλα δημόσια έργα. Αρχαιολογική συνάντηση εργασίας, Επαπύργιο Θεσσαλονίκης, 18-20 Σεπτεμβρίου 2003. Πρόγραμμα/Περίληψεις, Θεσσαλονίκη 2003, 66 71, 201 204.

³ Από την ιδιαίτερα πλούσια βιβλιογραφία για τα λουτρά, σημειώνουμε ενδεικτικά ορισμένα βασικά έργα: I. Nielsen, *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, Aarhus 1990. F. Yegül, *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, N. York 1992. Ο ίδιος, *Bathing in the Roman World*, Cambridge 2010. J. Delaine και D.E. Johnston (ed.), *Roman Baths and Bathing: Proceedings of the First International Conference on Roman Baths, Bath, 30 March-4 April 1992*, JRA Supp. 37 (1999).

J. C. Biers, «Lavari est vivere. Baths in Roman Corinth», *Corinth XX* (2003), *The Centenary 1896-1996*, 303 319.

⁴ Η διάκριση των αρχιτεκτονικών τύπων των λουτρών καθιερώθηκε από τον Krencker (D. Krencker, E. Krüger, H. Lehmann και H. Wachtler, *Die trierer Kaiserthermen*, Augsburg 1929, 177 181. Βλ. και Nielsen, ό.π., 4, 114).

⁵ Τις λειτουργίες του αποδυτηρίου θα πρέπει να εκτελούσε ο σχετικά ευρύς χώρος του *frigidarium*, διάταξη όχι σπάνια σε μικρά λουτρά (βλ. Nielsen, ό.π., 153. Yegül, *Bathing*, ό.π., 76, 146). Αντίστοιχη απουσία αποδυτηρίου στην πρώτη φάση του λουτρού του Ζευγολατιού εξηγήθηκε με την υπόθεση σύνδεσης του λουτρού με ένα ευρύτερο οικιστικό σύνολο, μια έπαυλη (S. Charitonidis και R. Ginouves, «Bain romain de Zevgolatia près de Corinth», *BCH* 79 (1955), 105 106).

⁶ Για τον όρο και τα βασικά λειτουργικά χαρακτηριστικά του *frigidarium*, βλ. Nielsen, ό.π., 153 154.

⁷ Για το σύστημα των υποκαύστων, βλ. και J.M. Degbomont, *Hypocaustes. Le chauffage par hypocauste dans l'habitation privée. De la place St. Lambert à Liège à l'Aula Palatina de Trèves*, Liège 1984.

⁸ Για άλλες περιπτώσεις θέρμανσης λουτηρών του *frigidarium*, βλ. Nielsen, ό.π., 154.

Εικ. 1. Κάτοψη της ανασκαφής (αρχείο 8ης Ε.Β.Α.).

θανότερο, για έναν δεύτερο, μεγαλύτερο λουτήρα⁹. Στη βορειοδυτική γωνία του υπήρχε μολύβδινος αγωγός αποχέτευσης, που επικοινωνούσε με το εξωτερικό σύστημα αγωγών. Αντίστοιχη χρήση υποδεικνύουν η μορφή και το μέγεθος του νότιου χώρου, χωρίς να έχουν διασωθεί περαιτέρω στοιχεία. Η καταστροφή της ανωδομής του κτηρίου δεν επιτρέπει να διευκρινιστεί ο τρόπος επικοινωνίας των χώρων μεταξύ τους, όπως άλλωστε συμβαίνει και για το υπόλοιπο κτήριο.

Νότια του *frigidarium*, το *tepidarium*¹⁰ (Εικ. 4) αποτελείται από δύο ορθογώνιους χώρους, που σώζουν τα δάπεδά τους από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες. Δοκιμαστικές τομές στο δάπεδο του δυτικού και μεγαλύτερου χώρου (διαστάσεις: 3,10×2,60 μ.) έδειξαν ότι διέθετε υπόκαυστα (Εικ. 5). Κάτω από τις ασβεστολιθικές πλάκες υπήρχε στρώμα κονιάματος και χαμηλότερα μεγάλου μεγέθους πήλινες πλάκες¹¹, που φέρονται από στυλίσκους κυκλικών σπονδύλων, διαμέτρου 0,20 μ.¹². Σποραδικά διαπιστώθηκε και η παρουσία πεσίσκων από πλίνθους, διαστάσεων: 0,30×0,30 μ. Ο ακριβής αριθμός και η διάταξη των στηριγμάτων του δαπέδου δεν είναι γνωστά, αφού δεν έγινε συνολική ανάσυσρσή του. Ο χώρος των υποκαύστων, σήμερα επιχωμένος, διαθέτει δάπεδο από τετράγωνους πλίνθους, ενώ το πολύ χαμηλό ύψος του, 0,20 μ., αντιβαίνει στις περιγραφές των αρχαίων συγγραφέων, αλλά και στη συνήθη πρακτική¹³. Δεν υπάρχουν στοιχεία για τη λειτουργία του ανατολικού, μικρότερου χώρου (διαστάσεις 1,50×2,50 μ.), ο οποίος δεν έχει υπόκαυστα, αλλά το δάπεδό του φέρεται από παχύ στρώμα επίχωσης.

Νοτιότερα, το *caldarium*¹⁴ αποτελείται επίσης από δύο αίθουσες. Το δάπεδο της δυτικής (διαστάσεις: 2,75×1,85

μ.) βρέθηκε κατεστραμμένο και τμήματά του συλλέχθηκαν μέσα από το χώρο των υποκαύστων. Τόσο το δάπεδο, όσο και οι κυλινδρικοί στυλίσκοι υποκαύστων είναι όμοιας μορφής με αυτούς του *tepidarium* (Εικ. 6). Οι 34 στυλίσκοι δεν διατάσσονται σε κανονικές σειρές και ενίοτε είναι τοποθετημένοι σε επαφή μεταξύ τους. Αν και ψηλότερος από αυτόν του *tepidarium*, και εδώ ο χώρος των υποκαύστων ήταν χαμηλός (0,40 μ.) σε σχέση με άλλα γνωστά παραδείγματα¹⁵. Στη δυτική γωνία του βόρειου τοίχου υπάρχει άνοιγμα πλάτους 0,30 μ., μέσω του οποίου εξασφαλιζόταν η επικοινωνία του *caldarium* και του *tepidarium*, στο επίπεδο των υποκαύστων.

Ο τελευταίος χώρος του λουτρού, η ανατολική αίθουσα του *caldarium* είναι επιμήκης (διαστάσεις: 4,80×2,70 μ.), με αψιδωτή απόληξη στη νότια στενή πλευρά (Εικ. 7). Τα επιμέρους στοιχεία δεν σώζονται σε ικανοποιητικό βαθμό. Έτσι, στο χώρο της αψίδας θα μπορούσε απλώς να υποτεθεί η ύπαρξη της απαραίτητης για τα *caldaria* πυέλου, που συνήθως τοποθετείται σε ανάλογα διαμορφωμένους χώρους. Μια μικρή αντηρίδα, εσωτερικά στον ανατολικό τοίχο, ακριβώς στη γένεση της αψίδας, ίσως αποτελεί προσπάθεια ενίσχυσης της στήριξης του στοιχείου αυτού. Δεν διατηρήθηκε κανένα ίχνος του δαπέδου της αίθουσας και από τα στηρίγματά του, στο χώρο των υποκαύστων, σώζονται μόνο η πρώτη και τμήμα της δεύτερης από τα δυτικά σειράς. Η κατασκευή και η τοποθέτησή τους είναι πιο επιμελημένες από ό,τι στη δυτική αίθουσα. Όσα βρίσκονται δίπλα στους τοίχους αποτελούνται από τετράγωνες πλίνθους, ενώ το μοναδικό που έχει σωθεί στο κέντρο του χώρου αποτελείται από κυκλικούς σπονδύλους που πατούν σε τετράγωνη πλίνθο¹⁶. Είναι τοποθετημένα σε απόσταση

⁹ Βλ. αντίστοιχες κατασκευές στα λουτρά που ανασκάφηκαν στο Λαδοχώρι Ηγουμενίτσας (Γ. Ρήγινος, ΑΔ 53 (1998), Β2 Χρονικά, 536 537, πίν. 207γ), στην Κορύτιανη Θεσπρωτίας (Ο ίδιος, ΑΔ 55 (2000), Β1 Χρονικά, 657 658) και στο λουτρό 4 στην πεδιάδα της Βρύνας, κοντά στο Βουθρωτό (Α. Crowson και Ο. J. Gilkes, The Archaeology of the Vrina Plain: An Assessment, στο I. L. Hansen και R. Hodges (εκδ.), *Roman Butrint. An Assessment*, Oxford 2007, 147 148).

¹⁰ Για το *tepidarium*, βλ. Nielsen, ό.π., 155 156.

¹¹ Αν και καμία πλίνθος, ούτε στο *tepidarium*, ούτε στο *caldarium*, δεν εντοπίστηκε ακέραιη, το μέγεθός τους (πάχος: 0,06 μ., μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 0,48×0,32 μ.), υποδεικνύει ότι ίσως πρόκειται για τις γνωστές *tegulae bipedales*, που χρησιμοποιούνται για τα δάπεδα των λουτρών (Vitruvius, *De Architectura*, V, 10.2. Για άλλα παραδείγματα, βλ. Δ. Αθανασούλης, «Λουτρική εγκατάσταση στην Κοκκινόραχη Σπάρτης», *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (Άργος-Ναύπλιον 6-10 Σεπτεμβρίου 1995), Αθήνα 1998, Β, 225. G. D. R. Sanders, «A Late Roman

Bath at Corinth: Excavations in the Panayia Field, 1995 1996», *Hesperia* 68 (1999), 450).

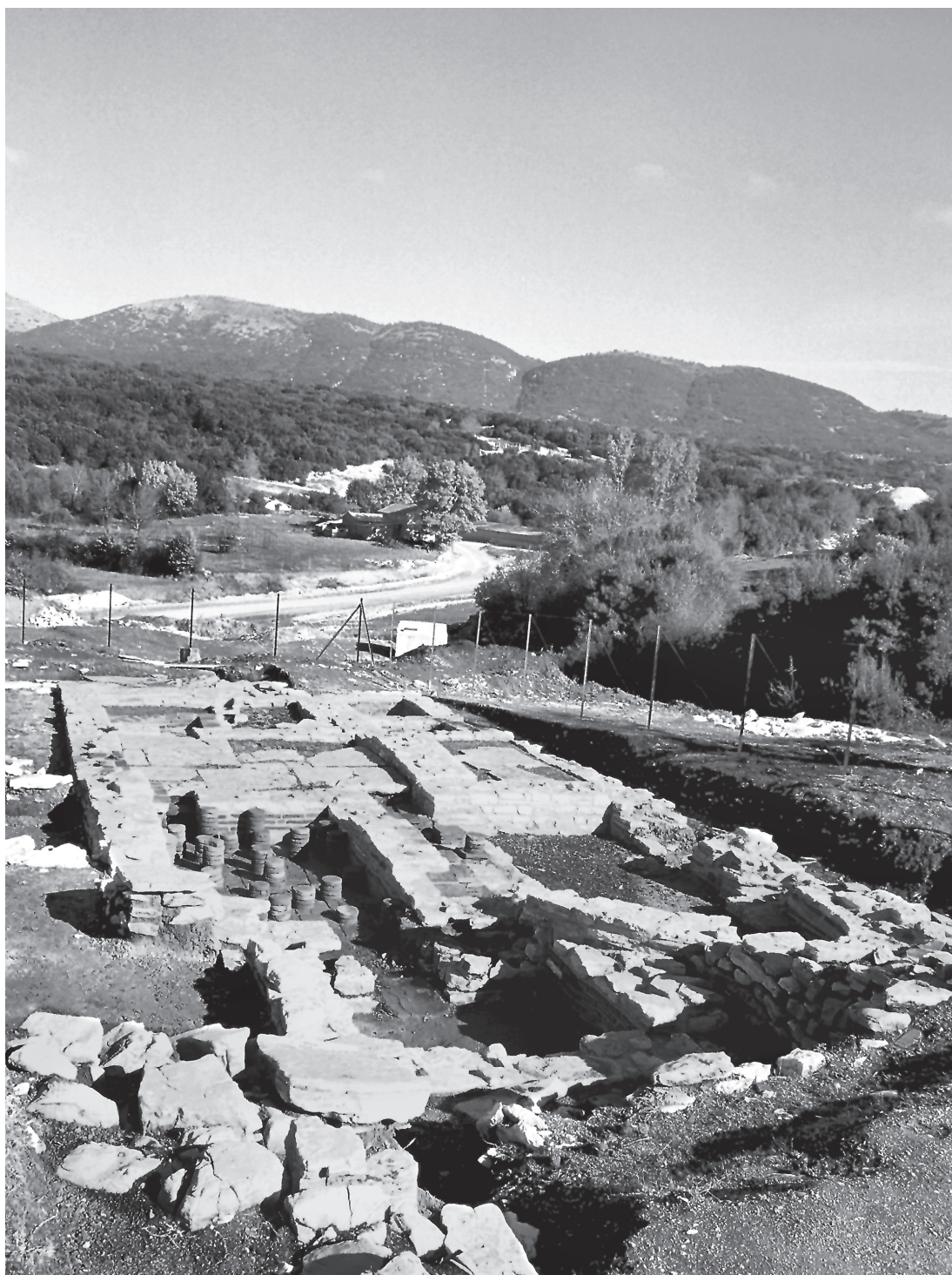
¹² Οι κυλινδρικοί στυλίσκοι είναι ιδιαίτερα διαδεδομένοι στις λουτρικές εγκαταστάσεις των υστερορρωμαϊκών πρωτοβυζαντινών χρόνων στον ελλαδικό χώρο. Βλ. τα παραδείγματα που αναφέρονται στο Αθανασούλης, ό.π., 15, σημ. 225, στα οποία μπορεί να προστεθεί ενδεικτικά, στην περιοχή της Ηπείρου, το λουτρό στην Κορύτιανη Θεσπρωτίας (Ρήγινος, ό.π.).

¹³ Ο Βιτρούβιος (ό.π.) ορίζει το ύψος του δαπέδου σε 2 πόδες, 0,60 μ. Για διαφοροποιήσεις αυτού του κανόνα, βλ. Charitonidis και Ginouvès, ό.π., 108, σημ. 1.

¹⁴ Για το *caldarium*, βλ. Nielsen, ό.π., 156 157.

¹⁵ Βλ. παραπάνω σημ. 13.

¹⁶ Η μεικτή χρήση στυλίσκων και πεσίσκων είναι ιδιαίτερα συχνή στα υστερορρωμαϊκά πρωτοβυζαντινά λουτρά, βλ. ενδεικτικά στα λουτρά στο Λαδοχώρι Ηγουμενίτσας (Γ. Ρήγινος, ΑΔ 53 (1998), Β2 Χρονικά, 536 537, πίν. 207γ. Ο ίδιος, ΑΔ 54 (1999), Β1 Χρονικά, 496), στην Ασίνη (Κ. Höghammar, «The dating of the

Εικ. 2. Άποψη του λουτρού από τα νότια (αρχείο 8ης Ε.Β.Α.).

Εικ. 3. Άποψη του *frigidarium* από νοτιοανατολικά (αρχείο 8ης Ε.Β.Α.).

Εικ. 4. Άποψη του *frigidarium* και του *tepidarium* από βορειοδυτικά (αρχείο 8ης Ε.Β.Α.).

περίπου 0,30 μ. μεταξύ τους. Ενδιαφέρον προκαλεί το δάπεδο των υποκαύστων. Η πρώτη σειρά στηριγμάτων

πατά σε δάπεδο από πλίνθους, όμοιο με της δυτικής αίθουσας του *caldarium*, και το οποίο συνεχίζεται κάτω

Roman Bath at Asine in Argolis», *Opuscula Atheniensia* XV (1984), 79 106, πίν. 12a), στο Άργος (P. Aupert, «Objets de la vie quotidienne a Argos en 585 ap. J.C.», *Etudes Argiennes, BCH Suppl.* VI (1980), 395 399), στο Ζευγολατιό (Charitonidis και Ginounès, ό.π. (σημ.5), 107 108), στα Ίσθμια (T.E. Gregory, «The Roman Bath at Isthmia: Preliminary Report 1972 1992», *Hesperia* 64 (1995),

291), στην Κόρινθο (J.C. Biers, *The Great Bath on the Lechaion Road. Corinth XVII*, Princeton New Jersey 1985, 92 93). Σημειώνουμε ότι στις επιχώσεις του λουτρού εντοπίστηκαν και λίγοι πλίνθοι σχήματος τετάρτου κύκλου, που θα μπορούσαν ίσως να ανήκουν σε στυλίσκους, προσκολλημένους σε γωνιακό σημείο των χώρων των υποκαύστων.

Εικ. 5. Τομή στο δάπεδο του tepidarium (αρχείο 8ης Ε.Β.Α.).

Εικ. 6. Η δυτική αίθουσα του caldarium, από νότια (αρχείο 8ης Ε.Β.Α.).

από τη δυτική τοιχοποιία. Η δεύτερη πατά σε λιθόστρωτο, που είναι ουσιαστικά τμήμα τοιχοποιίας, η οποία έχει καθαριρευθεί. Στον υπόλοιπο χώρο, ως δάπεδο, χρησιμοποιήθηκε το φυσικό έδαφος. Η χρήση του φυσικού εδάφους ως δαπέδου είναι σπάνια¹⁷. Στο δυτικό άκρο του βόρειου τοίχου υπάρχει άνοιγμα, πλάτους 0,35 μ., που εξασφαλίζει την επικοινωνία των υποκαύστων της αίθουσας αυτής και του tepidarium.

Από τους χώρους του caldarium προέρχονται αρκετά

θραύσματα από ναλοστάσια, ένδειξη ότι οι αίθουσες διέθεταν φυσικό φωτισμό, μέσω παραθύρων.

Όσον αφορά το σύστημα θέρμανσης του λουτρού, αυτό χαρακτηρίζεται από την παρουσία τεσσάρων εστιών (*praeefurnii*). Η μεγαλύτερη και πιο επιμελημένη εντοπίζεται στα νότια της δυτικής αίθουσας του caldarium. Ήταν στρωμένη με δύο μεγάλες κεράμους στέγης, ενώ αμελής λιθοδομή έκλεινε τις δύο πλευρές της¹⁸. Νοτιότερα, πρόχειρη τοιχοποιία όριζε τετράγωνο χώρο, με δια-

¹⁷ Συναντάται στο λουτρό του Ζευγολατιού Κορινθίας (Charitonidis και Ginoune, ό.π., 107, 112). Πιθανόν η διαμόρφωση αυτή να μην ευνοεί τη στατική επάρκεια του κτηρίου (βλ. Γ. Γούναρης, *Το βαλανείο και τα βόρεια προκτίσματα του Οκταγώνου των Φιλίππων*, Αθήνα 1990, 16, σημ. 54).

¹⁸ Βλ. αντίστοιχη διαμόρφωση στο λουτρό της Κοκκινόραχης Σπάρτης (βλ. Αθανασούλης, ό.π., 227-228, όπου και επιπλέον παραδείγματα, στα οποία μπορεί να προστεθεί και αυτό του λουτρού 3 στην πεδιάδα της Βρύνας (Crowson και Gilkes, ό.π. (σημ. 9), 142-143).

Εικ. 7. Η ανατολική αίθουσα του *caldarium*, από βόρεια (αρχείο 8ης Ε.Β.Α.).

στάσεις 1,80×1,70 μ. Η πρόχειρη κατασκευή, η άμεση σύνδεση του χώρου με το *praefurnium* και η παρουσία στρώματος στάχτης στο εσωτερικό του οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τον βοηθητικό χώρο που στέγαζε την εστία, το *προπνιγείον*¹⁹, του λουτρού. Δύο εστίες θέρμαιναν την ανατολική αίθουσα του *caldarium*, μία στον ανατολικό τοίχο, στρωμένη με μεγάλη ασβεστολιθική πλάκα, και μία στο νότιο τοίχο, στον αψιδωτό χώρο, κάτω από την εκεί κατά πάσα πιθανότητα τοποθετημένη *πύελο*, στρωμένη με πλίνθους. Παραμένει αδιευκρίνιστο αν ο χώρος νότια της αψίδας, ο

οποίος ορίζεται δυτικά από νεώτερη τοιχοποιία με κατεύθυνση Β-Ν, που προσκολλάται στην αψίδα, νότια από αμελούς κατασκευής αναλημματική τοιχοποιία και ανατολικά από άμορφες κατασκευές, λειτούργησε ως *προπνιγείον* της εστίας. Τέλος, μία ακόμα εστία ανοιγόταν αρχικά στον δυτικό τοίχο του *tepidarium*²⁰. Η εστία αυτή αχρηστεύτηκε σε μεταγενέστερη φάση λειτουργίας του λουτρού και το άνοιγμά της τοιχίστηκε (Εικ. 4). Αν και η ανωδομή του κτηρίου δεν έχει σωθεί, η παρουσία στις επιχώσεις αρκετών τμημάτων από *tegulae mammatae*²¹, φανερώνει ότι και στο λουτρό των Δραμεσιών

¹⁹ Για τον όρο, βλ. Nielsen, ό.π. (σημ. 3), 162.

²⁰ Η απευθείας θέρμανση του *tepidarium* θεωρείται μεταγενέστερη εξέλιξη στη λειτουργία των λουτρών (βλ. Nielsen, ό.π., 156). Ύπαρξη *praefurnium* σε *tepidarium* διαπιστώνεται και σε άλλα υστερορωμαϊκά λουτρά του ελλαδικού χώρου, όπως αυτά στο Άργος (Α. Παναγιωτοπούλου, «Ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά λουτρά στο Άργος», *Άργος και Αργολίδα, Τοπογραφία και πολεοδομία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα - Άργος 28 Απριλίου - 1 Μαΐου 1990*, 1998, 375-376. Βλ. και Aupert, ό.π., 395), στη Θάσο (Α. Muller και D. Mulliez, «Terrain Valma», *BCH* 106 (1982), 656, πίν. 4-5), στην Αθήνα (T. Leslie Shear Jr., «The Athenian Agora: Excavations of 1971», *Hesperia* 42 (1973), 157. Α.

Frantz, *Late Antiquity: A.D. 267-700, The Athenian Agora*, XXIV, Princeton 1988, 30-33, πίν. 19b, 19c), ίσως και στην Κόρινθο (Sanders, ό.π., 450-451). Βλ. επίσης το λουτρό που ανασκάφηκε στην Κορύτινη Θεσπρωτίας (Γ. Ρήγιнос, *ΑΔ* 55 (2000), Β1 Χρονικά, 657-658).

²¹ Για τους τύπους της *tegula mammata*, βλ. Degbomont, ό.π. (σημ. 7), 136-139. Στους Δραμεσιούς θα πρέπει να είχαν τη μορφή με τις τέσσερις αποφύσεις (ό.π., 138, πίν. 248). Καθώς δεν εντοπίστηκε καμία ακέραιη *tegula mammata*, δεν είναι δυνατή η μέτρηση των διαστάσεών τους. Το μήκος των αποφύσεων κυμαίνεται από 0,05 έως 0,07 μ.

Εικ. 8. Άποψη του νότιου τμήματος του υπαίθριου χώρου (αρχείο 8ης Ε.Β.Α.).

ακολουθήθηκε αυτό το απλούστερο και ιδιαίτερα δια-
δεδομένο σύστημα θέρμανσης των τοίχων²².

Τα λείψανα του μικρού αυτού λουτρού φανερώνουν
αρκετά στοιχεία της οικοδομικής ιστορίας του, καθώς
και των διαφόρων φάσεων λειτουργίας του. Αρχικά η
βασική λειτουργία του λουτρού πρέπει να περιοριζότα-
νε στους τρεις δυτικούς χώρους²³. Η ανατολική αίθου-
σα του *caldarium* προστέθηκε αργότερα και θα πρέπει
να αποτέλεσε τον κυριότερο χώρο του λουτρού, όπως
δείχνει το μέγεθός της και η πιο σύνθετη αρχιτεκτονική
διάταξή της, με την αψιδωτή απόληξη στο νότιο τμήμα.
Για την κατασκευή της, ο ανατολικός τοίχος του παλαι-
ότερου *caldarium* μετατοπίστηκε δυτικότερα, ενώ τμή-
μα του δαπέδου του και τα λείψανα του ανατολικού
τοίχου του, ενσωματώθηκαν στο δάπεδο της νέας πτέρ-
υγας. Ζώνες αμιγούς πλινθοδομής εντοπίζονται στα

νέωτερα αυτά τμήματα του κτηρίου. Η παρουσία ζω-
νών πλινθοδομής στην τοιχοποιία του *προπνιγείου*, αλ-
λά και στον τοίχο ανάμεσα στο *tepidarium* και το *cal-
darium* επιτρέπει την υπόθεση ότι και αυτά διαμορφώ-
θηκαν ή ανακατασκευάστηκαν την ίδια εποχή.

Ενδιαφέρουσες επίσης είναι κάποιες μετατροπές που
έχουν να κάνουν με τη λειτουργία των χώρων. Έτσι,
τοιχισμένα εντοπίστηκαν τα ανοίγματα των υποκαύ-
στων στους τοίχους του *tepidarium*, ενώ κλείστηκε και
αχρηστεύτηκε το ιδιαίτερο *praefurnium* που το θέρμαι-
νε. Με τις μετατροπές αυτές ο χώρος παύει να λειτουρ-
γεί ως χλιαρός και μετατρέπεται σε ψυχρό, ενώ παράλ-
ληλα διακόπτεται η παροχή θερμότητας στο λουτήρα
του *frigidarium*. Οι μετασκευές θα πρέπει κατά πάσα πι-
θανότητα να τοποθετηθούν αργότερα από την επέκτα-
ση του *caldarium*, αφού είναι φανερό ότι κατά τις εργα-

²² Θεωρείται το πιο διαδεδομένο σύστημα στον ελλαδικό χώρο
(βλ. Charitonidis και Ginouves, ό.π. (σημ. 5), 109, σημ. 1. Nielsen,
ό.π., 15, σημ. 17. Αθανασούλης, ό.π. (σημ. 11), 237, σημ. 123. Biers,
ό.π. (σημ. 3), 310).

²³ Ανάλογη κάτοψη είχε και η λουτρική εγκατάσταση που ανα-
σκάφηκε στην Κορύτιανη Θεσπρωτίας, του 4ου 5ου αιώνα (Ρήγι

νος, ό.π.). Στην πρώτη αυτή φάση του λουτρού στους Δραμεσιούς
πρέπει να ανήκουν επίσης οι *πύλοι* ανατολικά του *frigidarium*
και ο ανατολικός χώρος του *tepidarium*, όπως υποδεικνύει ο τρό-
πος δομής τους και παρά τους οικοδομικούς αριθμούς που διακρί-
νονται σε ορισμένα σημεία (νότια *πύλος*).

οίες επέκτασης δίνεται η δέουσα προσοχή, ώστε να λειτουργεί απρόσκοπτα το ανατολικό άνοιγμα επικοινωνίας ανάμεσα στο *caldarium* και το *tepidarium*.

Οι πρώτοι ανασκαφείς του χώρου, με βάση τη μορφή της τοιχοποιίας της αψίδας, είχαν τοποθετήσει το κτήριο στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους²⁴. Η νεώτερη έρευνα έρχεται να επιβεβαιώσει και να συγκεκριμενοποιήσει τη χρονολόγηση, κυρίως βάσει των δύο χαλκών φύλλων του 4ου αιώνα²⁵, που βρέθηκαν στον χώρο του *προπυλαιίου*. Στην ίδια περίοδο τοποθετεί τη λειτουργία του λουτρού και η παρουσία μικρών λουτήρων, που συνδέεται με την επικράτηση, την εποχή αυτή, της συνήθειας του ατομικού λουτρού²⁶. Επιπλέον, στοιχείο που εντοπίζεται και σε άλλες λουτρικές εγκαταστάσεις της ίδιας εποχής και που πιθανώς σχετίζεται με τη γενικότερη οικονομική δυσπραγία της περιόδου, είναι η τάση για αύξηση των ψυχρών τμημάτων, με τροποποίηση παλαιότερα θερμαινόμενων χώρων, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση η κατάργηση του

*tepidarium*²⁷. Ιδιαίτερα, όσον αφορά την περιοχή των Δραμεσιών, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη και οι ιδιαίτερα δύσκολες κλιματολογικές συνθήκες της περιοχής. Απομονώνοντας και ουσιαστικά καταργώντας το *tepidarium* διατηρείται ευκολότερα και με λιγότερο κόστος η απαιτούμενη θερμοκρασία στους επεκταμένους θερμούς χώρους του λουτρού. Άλλωστε και η ύπαρξη τεσσάρων αρχικά εστιών για ένα τόσο μικρό λουτρό, ίσως θα πρέπει να αποδοθεί στις αντίξοες καιρικές συνθήκες της γνωστής από τον Όμηρο *δυσχειμέρου Δωδώνης*²⁸.

Ένα βασικό στοιχείο που παραμένει αδιευκρίνιστο για το λουτρό των Δραμεσιών είναι η κοινότητα χρηστών με την οποία συνδεόταν, ο ιδιωτικός ή δημόσιος χαρακτήρας του. Αν και οι περιορισμένες διαστάσεις του κτίσματος παραπέμπουν σε ένα ιδιωτικό λουτρό, προσαρτημένο σε μια οικία ή έπαυλη²⁹, αρκετά συχνά σε ανάλογου μεγέθους λουτρά αναγνωρίζεται δημόσιος χαρακτήρας³⁰, ενώ δεν πρέπει να αγνοηθεί και η ένταξη ανά-

²⁴ Ε. Χαλκιά και Δ. Κωνσταντίνος, ό.π. (σημ. 1). Κωνσταντίνος, ό.π. (σημ. 1).

²⁵ α. Χαλκός φύλλος Κωνσταντίνου Α΄. Νομισματοκοπείο Siscia, χρονολογία κοπής 319 324 (Α. Robertson, *Roman imperial coins in the Hunter Coin Cabinet*, University of Glasgow, London 1962 1982, V, 193, αρ. 248, πίν. 50). β. Χαλκός φύλλος οίκου Κωνσταντίνου Α΄. Νομισματοκοπείο Νικομήδειας, χρονολογία κοπής 4^{ος} αιώνας. Τύπος οπίσθιας όψης camp gate. Επιγραφή: PROVIDENTI AE AVGG. (ό.π., πίν. 53). Στον οίκο του Μεγάλου Κωνσταντίνου θα πρέπει να ενταχθούν και τα υπόλοιπα αδιάγνωστα χαλκά νομίσματα από το λουτρό, όπως φαίνεται από τη μορφή του πολύ διαβρωμένου πέταλου, το οποίο δεν επιτρέπει περαιτέρω ταύτιση. Την ταύτιση των νομισμάτων έκανε η κ. Γ. Νικολάου, νομισματολόγος στο Νομισματικό Μουσείο, την οποία ευχαριστώ θερμά.

²⁶ Για τους λόγους επικράτησης των ατομικών λουτήρων, μάλλον οικονομικούς και υγιεινής, παρά ηθικούς, σε σχέση με τις επιταγές της νέας θρησκείας, βλ. R. Ginouvès, «Sur un aspect de l'évolution des bains en Grèce vers le IVe siècle avant notre ère», *BCH* 79 (1955), 135 152. Nielsen, ό.π. (σημ. 3), 116. Biers, ό.π. (σημ. 3), 314 315. Σχέση με τις νέες ηθικές αρχές θα μπορούσε να έχει ο διπλασιασμός των χώρων του *caldarium*, ίσως μια προσπάθεια διαχωρισμού των δύο φύλων, στοιχείο που εντοπίζεται και σε άλλα λουτρά, κυρίως στους θερμούς χώρους (Nielsen, ό.π., 57). Σημειώνουμε ωστόσο, ότι αν και τον 4ο αιώνα η Σύνοδος της Λαοδικείας απαγόρευσε τα μικτά λουτρά, φαίνεται ότι η πρακτική αυτή δεν σταμάτησε τουλάχιστον μέχρι τον 7ο αιώνα (Nielsen, ό.π., 147 148. P. Magdalino, «Church, Bath and Diakonia in Medieval Constantinople», *Church and People in Byzantium, Twentieth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Manchester 1986, 170).

²⁷ Βλ. Nielsen, ό.π., 56 57, σημ. 138. Biers, ό.π., 314. Βλ. ανάλογα τοιχισμένα ανοίγματα υποκαύστων μεταξύ *caldarium* και *tepidarium* σε λουτρά στην Πάτρα (Α.Ι. Λαμπροπούλου και Α.Γ. Μουτζά

λη, «Πρωτοβυζαντινό λουτρό στην Πάτρα: Τεκμήρια για την επιβίωση της πόλης στους σκοτεινούς χρόνους», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 16 (2003 2004), 324, 330. Οι μελετήτριες συνδέουν το γεγονός με την εγκατάλειψη της χρήσης του κτηρίου ως λουτρού και κοντά στο Elbasan (Ad Quintum;) (Α. Bace, «Les bains en Albanie pendant les premiers siècles de notre ère», *Monumentet* 19 (1980), 82).

²⁸ Ζεῦ ἄνα Δωδωναίε Πελασγιῆ τέλθθι ναίων / Δωδώνης μεδών δυσχειμέρου, ἄμφι δὲ Σελλοὶ / σοὶ ναίονσ' ὑποφῆται ἀνιπτόποδες χαμαιεῦναι (Ομήρου, *Ιλιάδα*, Π 233 235).

²⁹ Για λουτρά σε ιδιωτικές οικίες, βλ. J.P. Sodini, «L'habitat urbain en Grèce à la veille des invasions», *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Actes du colloque de Rome (12-14 mai 1982)*, Rome, 386. Αθανασούλης, ό.π. (σημ. 11), 239, σημ. 131. Στα εκεί αναφερόμενα λουτρά μπορούν να προστεθούν ενδεικτικά αυτά σε οικίες στους Φιλίππους (Γ. Γούναρης και Γ. Βελένης, «Ανασκαφή Φιλίππων 1991 1992», *Εγνατία* 3 (1991 1992), 265 266), στη Θεσσαλονίκη (M. Vitti, *Η πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1996, 191, 234, 243 244), καθώς και αυτά που προστέθηκαν μεταγενέστερα στην έπαυλη του Μάνιου Αντωνίνου στη Νικόπολη (Θ. Κύρκου, «Η έπαυλη του Μάνιου Αντωνίνου στη Νικόπολη. Παρατηρήσεις σε ένα σύνολο ιδιωτικής κατοικίας στη Νικόπολη», *Νικόπολις Β΄, Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα 2007, 338 339) και στην έπαυλη με το τρίκογχο στο Βουθρωτό (O. Gilkes κ.α., «Nicompolis and Butrint: The triconch palace and a possible model for late antique housing in Epirot cities», *Νικόπολις Β΄* ό.π., 223).

³⁰ Βλ. Nielsen, ό.π., 114. Σημειώνουμε ότι στον κατάλογο που δημοσιεύτηκε από την Nielsen, όλα τα μικρών διαστάσεων λουτρά θεωρούνται δημόσια. Το δημόσιο λουτρό του Karanis στην Αίγυπτο, ανάλογου μεγέθους με αυτό στους Δραμεσιούς, θεωρείται ότι μπορούσε να εξυπηρετήσει 16 18 λουόμενους (Yegül, *Baths*, ό.π. (σημ. 3), 235 237. ο ίδιος, *Bathing* ό.π. (σημ. 3), 146 147).

λογων κτισμάτων σε οικοδομικά σύνολα θρησκευτικού χαρακτήρα³¹.

Για τη διευκρίνιση αυτών των ζητημάτων, η έρευνα επεκτάθηκε, χωρίς να ολοκληρωθεί, στα οικοδομικά λείψανα που περιβάλλουν το λουτρό. Η ανασκαφή αποκάλυψε μικρό τμήμα ενός οικιστικού συνόλου, που φαίνεται ότι εκτείνεται σε πολύ μεγαλύτερη από την ανασκαμμένη έκταση (Εικ. 1). Οι τοιχοποιίες σώζονται σε πολύ μικρό ύψος. Είναι κατασκευασμένες από αδρά δουλεμένους ασβεστόλιθους και ασβεστοκονίαμα, χωρίς την παρεμβολή πλίνθων. Το συγκρότημα αποτελείται από ορθογώνιους χώρους που μοιάζουν διατεταγμένοι γύρω από έναν αρχικά πλακόστρωτο, μεγαλύτερο χώρο, πιθανόν ανοιχτή αυλή ή αίθριο. Ο μόνος από τους χώρους που αποκαλύφθηκε στο σύνολό του βρίσκεται στη βορειοδυτική άκρη της ανασκαφής. Πρόκειται για ορθογώνιο δωμάτιο με διαστάσεις 4,50×5,50 μ. Τόσο σε αυτόν όσο και στον αμέσως νοτιότερο, που αποκαλύφθηκε μερικώς, εντοπίστηκε μορφή υποστρώματος(;) δαπέδου, από ατάκτως τοποθετημένους λίθους μέσα σε στρώμα κονιάματος. Στα δυτικά τους, τμήμα τοιχοποιίας που βαίνει παράλληλα και σε επαφή με το δυτικό τοίχο του συγκροτήματος, πιθανώς ανήκει σε διαφορετικό κτήριο.

Νοτιότερα, ο μάλλον υπαίθριος χώρος βρίσκεται ακριβώς δίπλα στο λουτρό και τον διασχίζουν αγωγοί με τους οποίους συνδέονται οι αγωγοί που προέρχονται από τους λουτήρες του *frigidarium*. Ωστόσο, δεν είναι σαφής ο τρόπος σύνδεσης του χώρου αυτού με το λουτρό, αλλά ούτε και η όποια λειτουργική σχέση τους. Στο νότιο τμήμα του έχει σωθεί το δάπεδό του από μεγάλες λιθόπλακες (Εικ. 8). Σε αυτές διακρίνονται εγχοπές που φανερώνουν την παρουσία κάποια κατασκευής, ορθογώνιας κάτοψης (μήκους 1,55 μ.), αλλά αδιευκρίνιστης

ανωδομής και λειτουργίας. Η κατασκευή αυτή καθαίρεθηκε όταν νεώτερη τοιχοποιία απέκλεισε το νότιο τμήμα της αυλής.

Βορειότερα ανασκάφηκαν τμηματικά δύο ορθογώνιοι, επιμήκεις χώροι. Ο ανατολικός (πλάτους 3,00 μ.) έχει δάπεδο αντίστοιχο με του κεντρικού, ενώ στον βόρειο τοίχο του υπάρχει κατώφλι από μεγάλη, πιθανώς αρχικά μονοκόμμη, ασβεστολιθική πλάκα (διαστάσεις: 2,00×0,50 μ.). Στο δυτικό (διαστάσεις: 4,50×3,00 μ.) σώζεται μικρό τμήμα δαπέδου από πλίνθους. Αμέσως δυτικότερα, σε χώρο που δεν αποκαλύφθηκε σε μεγάλη έκταση (πλάτους 3,00 μ.), ανασκάφηκε ακτέριστη λακκοειδής ταφή, ενώ μια ακόμα ταφή, βρεφική, μέσα σε καλυπτήριους κεράμους, εντοπίστηκε βορειότερα.

Ανάλογης μορφής είναι και τμήμα του συγκροτήματος που ανασκάφηκε στα νότια του λουτρού και το οποίο, λόγω της κατωφέρειας του εδάφους, εδράζεται περίπου 1,20 μ. ψηλότερα από το δάπεδο του λουτρού, και συγκρατείται με αναλημματική τοιχοποιία (Εικ. 7). Πρόκειται για έναν επιμήκη χώρο διαστάσεων 2,30×4,30 μ. και μικρό τμήμα ανάλογου χώρου στα νότια. Δεύτερη τοιχοποιία βαίνει παράλληλα με τον ανατολικό τοίχο των κατασκευών, προσκολλάται στη νότια αψίδα του λουτρού και ορίζει πλακόστρωτη έκταση στα ανατολικά, πιθανώς υπαίθρια.

Η χρονολόγηση του συγκροτήματος, λόγω και της αποσπασματικής αποκάλυψής του δεν είναι εφικτή με ακρίβεια. Τα υλικά δομής και η μορφή της τοιχοποιίας του έχουν ομοιότητες με αυτά της πρώτης φάσης του λουτρού, ενώ και το κοινό δίκτυο αγωγών φανερώνει ότι τα δύο συγκροτήματα λειτούργησαν παράλληλα³².

Στην παράλληλη λειτουργία του λουτρού με το υπόλοιπο συγκρότημα συναινεί και η εξέταση των κεραμικών ευρημάτων, αν και ιδιαίτερα κατακεραματισμένων, με

³¹ Βλ. στις βασιλικές των Φθιώτιδων Θηβών, στη Σάμο, ίσως στη Δήλο (Nielsen, ό.π., 115-116, με παλαιότερη βιβλιογραφία. Ο Karagiorgou, «Demetrias and Thebes: two Thessalian port cities in late antiquity», *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, *JRA*, Supp. 42 (2001), 193), στο Οκτάγωνο των Φιλίππων (Γούναρης, *Το βαλανείο* ό.π. (σημ. 17), στη βασιλική του Diaporit κοντά στο Βουθρότο (W. Bowden και L. Pärzhitza, «Archaeology in the landscape of Roman Epirus: preliminary report on the Diaporit excavations», 2002 3, *JRA* 17 (2004), 428). Για τη συσχέτιση λουτρών με θρησκευτικά ιδρύματα στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, αλλά και με ταγενέστερα, βλ. Magdalino, ό.π., 167-168, 175-178. Υπενθυμίζουμε την παρουσία δυο νεώτερων εξωκκλησίων στον χώρο της ανασκαφής (Αγ. Τριάδα - Αγ. Παντελεήμων), που θα μπορούσαν να σηματοδοτούν την ανάμνηση ιερότητας του χώρου. Τα στοιχεία

αυτά ώθησαν τους πρώτους ανασκαφείς του χώρου να υποθέσουν την παρουσία μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής σε αυτόν (βλ. παραπάνω σημ. 1).

³² Το ίδιο υποδηλώνει και η τοιχοποιία που προσκολλάται στην αψίδα του *caldarium*. Δεν θα ήταν βέβαια απίθανο το λουτρό να εντάχθηκε αργότερα σε προϋπάρχον συγκρότημα (βλ. αντίστοιχα παραδείγματα στη σημ. 29). Σημειώνουμε ότι τα ευρήματα της ανασκαφής βεβαιώνουν την ανθρώπινη δραστηριότητα στο χώρο από τον 3^ο αι. π.Χ. (νόμισμα Ηπειρωτικής Συμμαχίας σε επιφανει ακό στρώμα. Βλ. P.R. Franke, *Die Antiken Münzen von Epirus*, Wiesbaden 1961, 129-131, αρ. 59-62, 70-95, πίν. 15-16) έως τα μεταβυζαντινά χρόνια (εφυαλωμένα όστρακα, επίσης από επιφανει ακά στρώματα).

την παρουσία κοινών τύπων και μορφών στα δύο τμήματα της ανασκαφής. Τα ευρήματα εντάσσονται στην κατηγορία της αδράς κεραμικής, καθώς πρόκειται για χρηστικά αγγεία, σκεύη μαγειρικά (χυτροειδή), επιτραπέζια (πινάκια, οينوχόες, πιθανώς κύπελλα) και μεταφορικά - αποθηκευτικά (πίθοι, αμφορείς). Αν και ορισμένα από αυτά είχαν λεπτά τοιχώματα, απουσιάζει παντελώς η περισσότερη πολυτελής επιτραπέζια κεραμική (sigillata). Τα είδη του πηλού ποικίλουν ως προς τη σύνθεση και το χρώμα, ένδειξη της διαφορετικής προέλευσης των αγγείων. Τα σχήματά τους, όσα έγινε δυνατό να αναγνωριστούν, είναι κατά κανόνα τα πλέον κοινά της υστερορωμαϊκής και πρώιμης βυζαντινής περιόδου. Ιδιαίτερα συχνή είναι η παρουσία μικρών, χυτροειδών αγγείων με ταινιωτή λαβή, συμφυή με το χείλος³³. Συνήθως φέρουν ραβδώσεις στο σώμα, ενώ συχνά έχουν ίχνη καύσης στην εξωτερική όψη. Αναγνωρίζονται ακόμα όστρακα από τριφυλλόστομες οينوχόες, καθώς και λαμψός και χείλος από οينوχή με εξογκωμένο λαμψό³⁴. Εντοπίστηκαν ακόμα λίγα δείγματα από αμφορείς, για ορισμένα από τα οποία είναι δυνατή η ένταξή τους στους συνήθεις υστερορωμαϊκούς τύπους αμφορέων 1 και 2 (LRA1 και LRA2)³⁵. Κατά κανόνα τα αγγεία δεν έφεραν διακόσμηση. Ξεχωρίζει μια κατηγορία οστράκων από ανοιχτό πορτοκαλόχρωμο πηλό, τα οποία κο-

σμούνται από συστοιχίες πυκνών κτενωτών γραμμών, συνήθως μιας κυματοειδούς ανάμεσα σε δύο οριζόντιες. Αντίστοιχη διακόσμηση έχει καταγραφεί σε αγγεία της ευρύτερης περιοχής από τους ρωμαϊκούς χρόνους³⁶ έως τουλάχιστον τον 6ο αιώνα³⁷.

Από τα υπόλοιπα ευρήματα της ανασκαφής, αξίζει να αναφερθούν: χάλκινη περόνη με στρογγυλή κεφαλή (μήκος: 0,061 μ.), που βρέθηκε στον βορειοδυτικό τομέα του οικιστικού συγκροτήματος³⁸, χάλκινο δακτυλίδι (διάμετρος: 0,021 μ.), που βρέθηκε κοντά στην αψίδα του λουτρού³⁹, απότμημα μονόλιθου κίονα (σωζόμ. ύψος: 0,32 μ. διάμ.: 0,25 μ.), από τον χώρο του προπνιγείου, όπου μάλλον είχε χρησιμοποιηθεί ως δομικό υλικό, καθώς και λίγα τμήματα από γυάλινα αγγεία, τυπικά των υστερορωμαϊκών - πρώιμων βυζαντινών χρόνων⁴⁰.

Από τη μερική ανασκαφή του συγκροτήματος αυτού δημιουργούνται αρκετοί προβληματισμοί, κυρίως όσον αφορά την ταύτισή του. Τα βασικά χαρακτηριστικά του συγκροτήματος θα οδηγούσαν εκ πρώτης όψεως στην ταύτισή του με οικία, ίσως μια αγρέπαυλη, η οποία διέθετε ιδιωτικό λουτρό⁴¹. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να αποκλειστεί και η περίπτωση ενός δημόσιου οικοδομήματος, ακόμα και ενός σταθμού επί της φυσικής διάβασης που έωνε τη Θεσπρωτία με την Δωδώνη, καθώς ανάλογα συγκροτήματα διέθεταν συχνά και λουτρό⁴².

³³ Τύπος αρκετά κοινός, βλ. αντίστοιχα παραδείγματα, ενδεικτικά στο Βουθρωτό (P. Reynolds, «The Roman pottery from the Tri conch Palace», *Byzantine Butrint. Excavations and Surveys 1994-99*, Oxford 2004, 235, πίν. 13.238, 240, 263), στη Θράκη (N. Κοκκοτάκη και Α. Τσόκα, «Μαρώνεια. Χρηστική κεραμική του 3ου 7ου αι. μ.Χ. από την ανασκαφή στο χώρο της Ρωμαϊκής Αγοράς. Μια πρώτη προσέγγιση», *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.)*, *Επιστημονική συνάντηση Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006*, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 2010, Β, 368-369), στη Μακεδονία (M. Παϊσίδου, «Ταφική κεραμική παλαιοχριστιανικού κοιμητηρίου στην Ξιφινή Αλμωπίας», *Κεραμική Ύστερης Αρχαιότητας* ό.π., Β, 521, με περισσότερα παραδείγματα).

³⁴ Αντίστοιχα δείγματα από τη Μακεδονία έχουν χρονολογηθεί στα τέλη του 3ου - πρώτο μισό 4ου αιώνα (Κ. Τζαναβάρη, «Ταφικά σύνολα κεραμικής των όψιμων αυτοκρατορικών χρόνων από την αρχαία Λητή», *Κεραμική Ύστερης Αρχαιότητας* ό.π., Β, 450-451, όπου παλαιότερη βιβλιογραφία). Αντίστοιχα αγγεία του 5ου αιώνα από τη Βουλγαρία σχετίζονται με στρατιωτικές εγκαταστάσεις (V.G. Swan, «Dichin (Bulgaria): The fifth and sixth century Destruction Deposits, and their Implications for Ceramic Chronology», *LRCW 2, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean*, Oxford 2007, II, 835-845, πίν. 4.32).

³⁵ Αποσπασματικά σωζόμενα στόμια με λαβές αμφορέων που θα μπορούσαν να ανήκουν στον τύπο LRA1. Κομβία από τη βάση

αμφορέων LRA2. Για τους τύπους, βλ. συγκεντρωμένη βιβλιογραφία J.K. Papadopoulos, «Roman Amphorae from the Excavations at Torone», *AE 128* (1989), 83-89.

³⁶ Γ. Πλιάκου, *Το Λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων και η ευρύτερη περιοχή της Μολοσσίας στην Κεντρική Ήπειρο. Αρχαιολογικά κατάλοιπα, οικιστική οργάνωση και οικονομία*, Θεσσαλονίκη 2007, (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), 197, πίν. 102.

³⁷ Y. Ceroza, M. Bonifay και C. Capelli, «Amphores épirotes à corps globulaire du VIe s. découvertes à Byllis (Albanie)», *LRCW 1, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean*, Oxford 2005, 537-546, πίν. 6.

³⁸ Βλ. ενδεικτικά G.R. Davidson, *The Minor Objects. Corinth XII*, Princeton 1952, αρ. 2273, πίν. 116.

³⁹ Αν και δεν έχει συντηρηθεί, πιθανόν ανήκει στον τύπο C (Davidson, ό.π., 228).

⁴⁰ Από τα πλέον αναγνωρίσιμα: κυκλικές βάσεις και κομβιόσχημα στελέχη ποτηρίων (Α. Αντωνάρας, *Ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική υαλοργία*, Αθήνα 2009, αρ.142, 147-150, 154-161), ογκώδες κομβίο πιθανώς από τη βάση ποτηρίου ή λυχνίας (ό.π., αρ.130-132), έξω νεύοντα δακτυλιόσχημα χεΐλη και κυλινδρικό άπεργο χείλος (ό.π., αρ. 205-213, 690-699).

⁴¹ Για λουτρό σε οικίες βλ. παραπάνω, σημ. 29.

⁴² Βλ. M. Fasolo, *La Via Egnatia I*, Roma 2003, 116, 146. Για ανάλογες περιπτώσεις σταθμών στην ευρύτερη περιοχή, βλ. Bage, ό.π. (σημ. 27), 81-82. Μέχρι πριν λίγα χρόνια λιθόστρωτο τμήμα δρόμου διακρινόταν στα βόρεια της ανασκαφής.

Παράλληλα, ο εντοπισμός διπλών τοιχοποιιών στο νότιο και βορειοδυτικό τμήμα της ανασκαφής θα μπορούσε ίσως να σημαίνει την παρουσία πολλών κτηρίων ίδιας εποχής στην περιοχή, ένδειξη ότι πρόκειται για έναν άγνωστης έκτασης και σημασίας οικισμό. Στην περίπτωση αυτή η ταύτιση του οικισμού είναι ένα ακόμα ερώτημα που προκύπτει από την ανασκαφή⁴³. Οι ανασκαφές του 1999/2001 στους Δραμεσιούς διευκρίνισαν κάποια από τα ζητήματα που έθεσαν οι πρώτοι ανασκαφείς του χώρου, το 1979. Συγχρόνως έθεσαν

νέους και διαφορετικούς προβληματισμούς, οι οποίοι αναμένουν τους επόμενους ανασκαφείς (και την επόμενη χρηματοδότηση), που θα φωτίσουν τη φύση και τον χαρακτήρα των ευρημάτων. Η κατάσταση αυτή σηματοδοτεί τον κοπιώδη αγώνα που διεξάγει, συνήθως με πενιχρά μέσα, η Αρχαιολογική Υπηρεσία, προκειμένου να προαγάγει το επιστημονικό της έργο. Πρωτεργάτης του αγώνα αυτού υπήρξε καθ' όλη την πορεία του στην Αρχαιολογική Υπηρεσία ο Δημήτρης Κωνστάντιος.

Argyro Karamperidi

NEW ELEMENTS FROM THE EXCAVATION OF AGIA TRIADA SITE IN DRAMESIOI NEAR IOANNINA

The village of Dramesioi lies in short distance from the well-known archaeological site of Dodona, in Epirus. In 1979, near the village three early-Christian sites were located: residential remains were partly excavated in the area near the church of Agia Triada and at a location named Agios Lazaros, while parts of small piers were located, used as doorframe in the church of Agios Panteleimon. D. Konstantios had published the results of the 1979 researches in his significant article: Δ. Κωνστάντιος, «Επιφανειακές και σκαφικές έρευνες στη ΒΔ Ελλάδα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 26 (1984), 117-145. In 1999/2001, new excavations took place in the area of Agia Triada, financed by Egnatia Odos S.A. From the excavations a small bathhouse was uncovered. Its dimensions are c. 14×6,5 m. It follows the row-type, the most common bathhouse type. It is consisted of three parts, the *frigidarium*, the *tepidarium* and the *caldarium*. A small room of unidentified use was excavated east of the *tepidarium*. All the floors of the building were laid with white

limestone slabs, which are best preserved in the *caldarium* area. Two (or possibly three) bathtubs were found in the *frigidarium*. One of them, build with brick, lies near the south wall, where an opening through the hypocaust area of the neighboring *caldarium* permitted the mild heating of the water. The hypocaust areas of the *tepidarium* and of the *caldarium*'s western hall had floors made from ceramic slabs. The height of the hypocaust was low, c. 0,20m. in the *tepidarium* and c. 0,40m. in the *caldarium*. In these two areas the supports of the *suspensura* were mainly ceramic cylindrical *pilae*, although some rectangular ones were located in the *tepidarium*. The eastern hall of the *caldarium* has an apsidal wall in the south, where a basin should have been, although no trace of it survived. From the hypocaust area only part of the western rows of the *pilae* (cylindrical and rectangular) has survived. The first row, near the western wall, is set on ceramic floor, the same that continues under the western wall to the west hall. The second row is set on a stone floor, which is in

⁴³ Σημειώνουμε ότι η αρχαιολογική έρευνα δεν έχει ακόμα εντοπίσει τη θέση του οικισμού της Δωδώνης, η οποία αναφέρεται πρώ

τη από τις πόλεις της επαρχίας της Παλαιάς Ηπείρου στον Συνέκδημο του Ιεροκλή (Ιεροκλέους, *Συνέκδημος*, ιβ, 651.5).

fact the upper part of a demolished wall. The rest of the hall has floor of soil. Four *praefurnia* have been excavated: two for the *caldarium*'s eastern hall; one, provided with a rectangular service area, for the western hall of the *caldarium* and one for the *tepidarium*. Parts of *tegulae mammatæ*, found in the debris, prove that this was the heating system of the bath's walls.

At first, the bath must have been limited at the western section of the building. The eastern, main hall of the *caldarium* was a later addition. Even later, some functional rearrangements took place in the bathhouse: all the openings of the *tepidarium* hypocaust were walled and its *praefurnium* was put out of use, preventing the heating of the *tepidarium* and of the basin in the *frigidarium*.

The first excavators of the site had proposed an early Christian chronology for the building. The new excavation confirms their proposal. Two 4th century copper *folles* were found in the service area of the *caldarium*. A similar chronology is suggested by the existence of small basins, used for individual bathing, habit that prevailed in

the late roman – early Christian times. Characteristic of the same period is also the multiplication of the cold areas, by altering former hot or warm areas, as it is the case of the *tepidarium* in the Dramesioi bathhouse.

The question that still remains, concerning the findings in the Agia Triada site, is the users' community of the bathhouse, its public or private character. The expansion of the excavation west and northwest of the bathhouse brought to light a small part of an extended residential complex. Rectangular halls seem arranged around a rather open area. The ceramic findings of the site, common coarse wear, similar to that found in the bathhouse, the similarity of the stone masonry with that of the bathhouse's first phase and finally the fact that the same draining system served both buildings prove that they were in use during the same period. Although, at first sight, this second building seems to be a house, probably a villa, other proposed identification of the complex, such as a road station or even an unknown settlement, must not be excluded, until the completion of the excavation.